



Universiteit
Leiden

The Netherlands

Macht en vrijheid: een reflexie over het werk van S.W. Couwenberg

Cliteur, P.B.; Couwenberg S.W.

Citation

Cliteur, P. B. (1995). Macht en vrijheid: een reflexie over het werk van S.W. Couwenberg. *Geschiedenis Als Noodlot*, 117-140. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19516>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19516>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

S.W. Couwenberg

GESCHIEDENIS ALS NOODLOT



S.W. Couwenberg

GESCHIEDENIS ALS NOODLOT

Over de historiciteit van het menselijk bestaan
en het machtsmotief als primaire drijfkracht

met een bijdrage van P.B. Cliteur

Kok Agora, Kampen
Pelckmans, Kapellen

- 8.2 *Scheiding en deling van macht* 61
- 8.3 *Legitimatieproblematiek* 63
- 8.4 *Relativering universele pretenties van legitimerende ideologieën* 65
- 8.5 *Politiek realisme* 67
- 8.6 *Politiek moralisme* 69
- 8.7 *Primaat politieke strategie en tactiek* 71
- 9. *Toetsing burgerlijk-liberaal verwachtingspatroon* 75
- 10. *Doorwerking machtsmotief in moderne cultuur* 82
 - 10.1 *Transformatie machtsstreven* 82
 - 10.2 *Egalitarisme versus elitisme* 84
 - 10.3 *Verval van discipline en plichtsbef* 86
- 11. *Conflict der beschavingen* 90
 - 11.1 *Beschavingsconflict als meest fundamentele machtsstrijd* 90
 - 11.2 *Religieus-geïnspireerde beschavingsconflicten* 91
 - 11.3 *Strijdtussengeseculariseerde beschavingsconcepten* 92
 - 11.4 *Mondialisering beschavingsconflict* 96
 - 11.5 *Opmars Aziatische variant van het westerse moderne beschavingsconcept* 100
- 12. *Slotbeschouwing* 103
 - 12.1 *Korte samenvatting* 103
 - 12.2 *Andere attitude tegenover het verleden* 103
 - 12.3 *Evolutionair besef als basis voor zingeving* 105

Noten 107

P.B. Cliteur: *Macht en vrijheid – Een reflexie over het werk van S.W. Couwenberg* 117

Noten 137

Personenregister 141

Macht en vrijheid

Een reflexie over het werk van S.W. Couwenberg

door P.B. Cliteur

*Bijzonder hoogleraar filosofie TU Delft
Universitair hoofddocent Encyclopedie van
de rechtswetenschap RU Leiden*

1. *De schrijver en zijn werk*

De omstreden staat, een van mijn favoriete boeken van Couwenberg, ruim twintig jaar geleden geschreven, opent met de volgende woorden:

Deze publikatie was aanvankelijk bestemd voor 'Acta Politica'. Een eerste versie ervan leidde tot een aantal kritische vragen van de redactie, die mij opnieuw aan het denken hebben gezet. Allerlei onderdelen dienden inderdaad nader uitgewerkt en verduidelijkt te worden. Dit is dan ook gebeurd. Maar hierdoor is het geschrift zodanig uitgegroeid, dat het zich nu minder goed leent voor publikatie in een tijdschrift. Vandaar dat het in deze vorm verschijnt. Ook nu ben ik nog niet veel verder gekomen dan een zeer globale aanduiding van het thema, dat het uitgangspunt vormde van deze studie. Op allerlei punten is nadere uitwerking gewenst. Toch meen ik, dat het zinvol is nu reeds tot publikatie van dit geschrift over te gaan, omdat het kan stimuleren tot hernieuwde bezinning op en discussie over de staatstheorie, die in ons land zo sterk in verval is geraakt. Tevens hoop ik met deze publikatie een bijdrage te kunnen leveren aan een vernieuwing van de Nederlandse staatsrechtswetenschap, die in een ernstige impasse verkeert. In dit geschrift wordt een lans gebroken voor een ontwikkeling dezer wetenschap in de richting van een juridisch-normatief georiënteerde

DEBBEN —

politieke wetenschap. Ik denk hierbij in de eerste plaats aan de staatsrechtswetenschap, zoals die beoefend wordt in de niet-juridische faculteiten.¹

Voor wie het werk van Couwenberg de afgelopen jaren heeft gevolgd, zal duidelijk zijn dat deze passage zeer karakteristiek is voor zijn levenswerk. De belangrijke aspiraties, maar ook de eigenaardigheden van de schrijver zijn er nagenoeg alle in te vinden. Een willekeurige bijdrage voor een tijdschrift wordt bij Couwenberg al snel een boek. De redactie komt met opmerkingen, Couwenberg antwoordt met aanvullingen en verdere uitwerking. De schrijver is altijd op weg; nooit lijkt het project voltooid. Zo is in tientallen boeken en honderden artikelen een veelheid van onderwerpen op het terrein van de constitutionele theorie in de breedste zin van het woord aan de orde gesteld. Karakteristiek is ook wat Couwenberg schrijft over de mate waarin hij naar zijn idee het onderwerp heeft behandeld. Hij is nog niet verder gekomen dan een 'zeer globale aanduiding van het thema', schrijft hij nadat hij een bespreking heeft gegeven van het grootste deel van de Duitse staatstheorie en commentaar heeft geleverd op de belangrijkste Nederlandse auteurs over het staatsrecht.

Typerend is ook de grote onbevangenheid waarmee Couwenberg met iedereen in discussie treedt. Donner wordt een 'vermoeid scepticisme' toegeschreven en diens fundering van gezag en recht wordt 'onzeker en weinig duidelijk' genoemd.² Over het bekende handboek van Van der Pot, dat Donner heeft voortgezet, schrijft Couwenberg dat daarin 'een klare, consistente conceptie moeilijk te vinden valt'. Kenmerkend voor Donner is een 'theoretisch agnosticisme'.

Andere toonaangevende staatsrechtsgeleerden van dat moment komen er niet veel beter vanaf. Belinfantes analyses zijn tegenstrijdig, weinig duidelijk of inconsequent. Ook Logemanns opvatting is 'niet geheel consequent', terwijl de sociologische staatsopvatting van Van der Hoeven 'weinig weerklank heeft gevonden'. Alleen bij Van Maarseveens kritische opmerkingen over de Nederlandse staatsrechtsbeoefening lijkt Couwenberg aansluiting te kunnen vinden, zij het dan dat hij diens afwijzende visie op de klassieke staatsleer niet deelt.

Couwenberg moet zich in het staatsrechtelijk klimaat van de Lage

Landen wel wat eenzaam hebben gevoeld. Velen van de aangesprokenen hebben als reactie op deze kritiek niets van zich laten horen. Daarin ligt een markant verschil tussen Couwenberg en het grootste deel van de Nederlandse staatsrechtswetenschap. Niet alleen is men theoretisch niet zo geïnteresseerd en onderlegd (zoals Couwenberg herhaaldelijk – en terecht – onder de aandacht brengt), maar wel het laatste waaraan men behoefte lijkt te hebben is een discussie over uitgangspunten en de gevolgde benadering. Juist daarop heeft Couwenberg als een roepende in de woestijn voortdurend aangedrongen. Discussiepartners had hij nauwelijks. Klassieke auteurs als Smend, Schmitt, Ermacora, Loewenstein, Hauriou, Sonthheimer, Schindler en anderen worden in Nederland niet erg grondig bestudeerd. Van de hernieuwde discussie over en herleving van de staatsrechtstheorie die Couwenberg zich twintig jaar geleden voorstelde is dan ook weinig terechtgekomen.

De zwakke theoretische basis van de Nederlandse staatsrechtswetenschap zit de auteur hoog. Het is iets dat bijna in alle boeken van Couwenberg aan de orde wordt gesteld. 'Het theoretische denken over staat en staatsrecht behoort niet tot de sterkste kanten van de Nederlandse staatsrechtswetenschap, die in het algemeen sterk pragmatisch is ingesteld. Haar theoretische grondslagen zijn daardoor nogal zwak. Vooral de methodologische grondslagen hebben betrekkelijk weinig aandacht gekregen. Sinds Struycken geeft de zg. historisch-juridische methode min of meer de toon aan'.³

De staatsrechtelijke ontwikkeling in Nederland wordt voor een overwegend deel bepaald door praktische overwegingen. Dat heeft er ook toe geleid dat het staatsrechtelijk systeem geen duidelijke samenhang vertoont, schrijft Couwenberg terecht. We vinden in onze grondwet constitutionele verworvenheden van verschillende perioden naast elkaar zonder dat duidelijk is hoe die zich tot elkaar verhouden.

2. De opzet van dit nawoord

De bedoeling van dit nawoord is een waardering van het werk van Couwenberg te presenteren, waarbij ik mij als doel heb gesteld zijn werk te vergelijken met dat van anderen. Beginnend bij *De omstreken staat* (1974) en voorlopig eindigend bij *Geschiedenis als noodlot*

(1995) wil ik laten zien hoe Couwenbergs oeuvre van de afgelopen twintig jaar aansluiting zoekt bij een belangrijke traditie in het denken over recht en staat. Verder wil ik laten zien hoe hij door aansluiting te zoeken bij met name Duitse staats theoretici een geheel eigen staatsleer heeft ontwikkeld die weliswaar geen Nederlandse evenknieën kent (of het zou de staatsleer van Dooyeweerd en Van Eikema Hommes moeten zijn), maar die internationaal gezien veel meer courant is. Ik zal proberen zijn werk aan de hand van een vijftal elementen te typeren. Na een exposé van die vijf elementen zal ik enkele punten van kritiek formuleren, afsluitend met een conclusie waarin enige opmerkingen worden gemaakt over de waarde van zijn benadering van staat en recht en een speculatie over de toekomst van de staatsleer.

De opzet van dit opstel is dus beperkt. Ik behandel werk van de schrijver van de afgelopen twintig jaar, maar dat is slechts een deel van het totale oeuvre. Vroege geschriften van Couwenberg dateren uit de jaren vijftig, zoals *Het particuliere stelsel: de behartiging van publieke belangen door particuliere lichamen*, een proefschrift verdedigd aan de universiteit van Leiden (1953) en het succesvolle *De vereenzaming van de moderne mens* (1958). Dat oudere werk blijft – voorzover het niet meeresonneert in latere geschriften – geheel buiten beschouwing. Ook thematisch leg ik mij hier beperkingen op. Couwenbergs opvattingen over godsdienst blijven buiten beschouwing.⁴ Ook zal ik zijn geschriften over politiek en politieke ideologieën slechts zijdelings aan de orde stellen.⁵ Ik beperk mij voornamelijk tot de constitutionele theorie en staatsleer. Zoals gezegd, er zijn vijf punten kenmerkend voor de staatsleer van Couwenberg.

(a) *De staat als dynamisch proces*

Allereerst is kenmerkend dat hij zich niet heeft aangesloten bij de traditie die een relativering van de notie 'staat' voorstond (bijvoorbeeld Belinfante).⁶ Door velen wordt de staat tegenwoordig als een achterhaald of hinderlijk verschijnsel beschouwd, schrijft Couwenberg in 1974. Men is in een theoretische bezinning hierop dan ook weinig geïnteresseerd. Hij bepleit een hernieuwde reflexie op de algemene staatsleer als de discipline die zich bezighoudt met vraagstukken als de betekenis, oorsprong, ontwikkeling en aard van de staat, de fundering en rechtvaardiging van het staatsgezag, de

staats- en regeringsvormen, de relatie tussen staat en recht, staat en kerk, en staat en maatschappij, het staatsdoel, de statenverbanden e.d.⁷

Hieruit blijkt dus dat in een bepaalde zin Couwenberg geen vernieuwer is, maar dat hij de klassieke aspiraties van de negentiende- en twintigste-eeuwse (vooral Duitse) staatsleer wil voortzetten. Paradoxaal genoeg is een dergelijk streven in het theorie-arme Nederland revolutionair, maar internationaal en historisch bezien zou men Couwenberg ook een hoeder van een belangrijk cultureel-wetenschappelijk (Duits) erfgoed kunnen zien.⁸

In de staatsleer kan men dan twee richtingen onderscheiden. Allereerst de richting die de staat ziet als een sociologisch machtsverschijnsel. Hierbij kan men denken aan de theorieën van Laband en Jellinek, maar ook aan de staatsleer van Duguit en Carré de Malberg. De tweede richting is die waarin men de staat uitsluitend beziet als een rechtsverschijnsel, namelijk als het produkt van het menselijke rechtsbewustzijn (Krabbe) of als de gepersonifieerde rechtsorde (Kelsen).⁹

Hoewel dit in *De omstreden staat* nog niet zo scherp naar voren komt, zal met name in het latere werk van Couwenberg blijken dat hij dit dualisme afwijst en dat hij tot een integratie van de twee perspectieven probeert te komen. Het machts-element dat we bij Jellinek aantreffen, zal ook voor Couwenberg een belangrijke drijvende factor vormen in de constitutionele ontwikkeling, maar dan toch altijd in een voortdurende wisselwerking met wat hij later het emancipatiemotief zou noemen.¹⁰

Het verbaast niet dat hij de richting van Smend, Schmitt en Heller beschouwt als een 'meer evenwichtige, realistische benadering' van de staat dan de visies van Jellinek en Kelsen.¹¹ Vooral bij Smend kan Couwenberg aansluiting zoeken, omdat hier zo duidelijk een dynamische opvatting van de staat naar voren komt. Smend stelt, in de woorden van Couwenberg, in plaats van de traditionele statische beschouwing van staat en constitutie een principieel-dynamische. De staat wordt beschouwd als een proces van voortdurende integratie, van politieke eenwording. Daarmee is dan tevens het dualisme van de juridisch-normatieve benadering van Kelsen enerzijds en de sociologische benadering van Jellinek anderzijds overwonnen. 'De solidariteit, die de staat belichaamt, is volgens Smend geen vast gegeven maar een voortdurende opgave, die

gerealiseerd wordt via allerlei instituties, procedures en symbolen, welke een geestelijke samenhang en consensus tot uiting brengen.' Wanneer deze benadering zou worden ontdaan van haar nationalistische verpakking (wat kenmerkend was voor Smend) zou deze theorie bijzonder bruikbaar blijven voor zowel de verdere ontwikkeling van het staats theoretische en constitutionele denken als voor de politicologie, aldus Couwenberg.

De invloed van deze benadering op de Nederlandse staatsrechtswetenschap zou men met een understatement 'bescheiden' kunnen noemen, maar de verwantschap met het werk van Couwenberg is duidelijk te onderkennen. Ook het nationalisme dat men Smend heeft aangewreven en dat ook een van de thema's is waarover Couwenberg regelmatig publiceert, bindt de beide auteurs. Het heeft Couwenberg vele jaren kritiek opgeleverd vanuit linkse kringen, maar die kritiek is tegenwoordig verstomd nu ook sociaal-democraten een pleidooi houden voor een nieuwe oriëntatie op nationale identiteit. Het is een van de punten waarop Couwenberg een voorloper is geweest.¹² Hij heeft ook hier uiteindelijk in die zin gelijk gekregen dat we nu horen verdedigen wat hij tien jaar geleden schreef, maar natuurlijk zonder dat daarvoor de auteursrechten worden betaald.

(b) Een normatieve benadering van de staat

Een tweede karakteristiek element van de staats theorie van Couwenberg is de normatieve benadering van recht en staat. Ook dit onderscheidt zijn oriëntatie van die van vele Nederlandse staatsrechtsgeleerden. De meeste staatsrechtsgeleerden zien het als hun taak het politieke proces te volgen. Dat blijkt uit allerlei zaken. Allereerst wordt de staatsrechtelijke agenda voor een groot deel door de politiek bepaald. Wanneer constitutionele toetsing in de politiek op de agenda wordt gezet, verschijnt een week daarna een artikel in het Nederlands Juristenblad. Maar wanneer de politiek een dergelijk onderwerp niet aanzwengelt, heeft een staatsrechtsgeleerde weinig kans voor het onderwerp bij anderen gehoor te vinden. Voor het staatsrecht bestaat in Nederland niet eens een afzonderlijk tijdschrift.

Couwenbergs benadering van de staatsrechtswetenschap is wat dat betreft een anomalie in de Nederlandse verhoudingen. Hij heeft zijn onderwerpen altijd op basis van persoonlijke voorkeur of weten-

schappelijke belangstelling gekozen en niet op grond van politieke opportuniteit. Het verbaast ook niet dat hij sympathie heeft voor de kritiek van Holubek op de staatsrechtsconceptie van het positivisme (de dominante benadering onder juristen, ook onder de beoefenaren van de staatsrechtswetenschap). Het falen van de Duitse staatsrechtswetenschap tijdens de Weimar Republiek en wat erop is gevolgd wordt geweten aan de positivistische opvattingen. 'Ihre „theoretische“ Haltung bedingte Passivität und innere Unbeteiligung gegenüber der Politik: Die Staatstheorie saß ja nur auf den Rängen der politischen Arena und achtete darauf, wer als Sieger hervortreten würde, um ihn mit dem Mantel des Rechts zu bekleiden, ohne Rücksicht darauf ob er vielleicht ein Verbrecher war'.¹³

Zeer herkenbaar.¹⁴ Couwenbergs conceptie is echter, net als die van Holubek, altijd zeer geëngageerd geweest in de zin van autonoom en op de ontwikkelingen vooruitlopend. Het is iets dat hij ook herhaaldelijk als een van de taken van de intellectueel heeft geproclameerd. Als een van de belangrijkste privileges van het hooglearaarschap noemt hij een hoge mate van onafhankelijkheid, het genieten van de vrijheid zonder veel risico te zeggen wat men denkt, en de vrijheid zelf vorm en inhoud te geven aan het te verrichten werk.¹⁵ Regelmatig geeft hij blijk van zijn belangstelling voor het thema van de intellectuelen, de gevaren van hun missie, maar toch de noodzaak dat zij vast blijven houden aan die taak.¹⁶ Vele keren heeft hij gewaarschuwd tegen een bureaucratisering en politisering van de wetenschap. Een hoogleraar die immers tezeer aan de politiek gebonden is of te zeer verslingerd aan dienstverlening voor het ambtelijk apparaat verliest zijn onafhankelijkheid.

Bij de normatieve benadering van Couwenbergs constitutionele theorie past ook een ruim constitutiebegrip. Onder constitutie verstaat Couwenberg het geheel van rechtsbeginselen, rechtsregels en instellingen met betrekking tot de inrichting en ontwikkelingsrichting van een staatkundig georganiseerde samenleving. In de traditionele opvatting van constitutie beperkt men deze tot de staatsinrichting en daarmee tot de politieke orde. Couwenberg wil daartoe ook de maatschappelijke ordening rekenen. Die ruimere conceptie van de constitutie brengt verder met zich mee dat men het constitutioneel recht niet dient te zien als een onderdeel van het recht, maar als de basis van het rechtssysteem.¹⁷

(c) *Dialectiek, zowel in de discussie als in de constitutionele ontwikkeling*

Een derde element van het denken van Couwenberg is zijn belangstelling voor dialectiek.¹⁸ In de meest oorspronkelijke zin is deze dialectiek al aan de orde geweest. Couwenberg zoekt een voortdurende dialoog met anderen en probeert de eigen opvattingen bij te stellen in het licht van de uitkomst van vele discussies en gedachtenwisselingen. Hiervoor werd al gezegd dat wetenschappelijke discussie in de Nederlandse staatsrechtswetenschap een moeizame aangelegenheid is, maar Couwenberg heeft in ieder geval verschillende pogingen gedaan hierin enige verandering te brengen. Onvermoeibaar is hij hiermee bezig geweest. Zijn afscheidscollege is dan ook in feite niet substantieel verschillend van de vroegere geschriften uit de jaren zeventig. Het constitutioneel project is nog steeds een 'Unvollendete' en Couwenberg houdt nog steeds dezelfde pleidooien voor vernieuwing als toen hij met zijn activiteiten begon.

Dialectiek is voor Couwenberg echter niet alleen, zoals voor Socrates en Plato, een discussie tussen concrete individuen, maar ook een ontwikkelingsprincipe dat men volgens Hegel en Marx in de sociale en politieke werkelijkheid kan onderkennen. Niet alleen op het micro-niveau, ook in macro-verband is dit een belangrijk principe. In dat opzicht is zijn benadering verwant aan die van Zippelius, Schindler, Hauriou en Proudhon. Zippelius stelt in zijn staatsleer voorop dat de feitelijke en normatieve aspecten van de staat niet te scheiden zijn. Daarop stemt hij ook zijn methodiek af. De werkelijkheid van de staat wordt beheerst door antinomieën en polariteiten die niet op te lossen zijn, maar telkens door nieuwe compromissen verzoend moeten worden.¹⁹

Het woord 'compromis' is veelzeggend in dit verband. Couwenberg spreekt *niet* van een synthese. De tegenstellingen zijn immers nooit geheel overbrugbaar en elk eindpunt van het dialectisch proces is dan ook altijd slechts een voorlopig eindpunt. Hij sluit zich in dat opzicht aan bij Proudhon en niet bij Hegel.²⁰ Met Proudhon (en Hauriou) gaat hij ervan uit dat de antinomieën in de sociale en politieke werkelijkheid zich niet laten oplossen in een hogere synthese, maar zich handhaven in een evenwicht van tegenstellingen ('une balance des contraires'), een opvatting die we ook bij Schindler aantreffen.

(d) *Een interdisciplinaire en ideologische benadering van het staatsrecht*

Een vierde element dat we in de staatsleer van Couwenberg aantreffen is zijn interdisciplinaire benadering van de staatsrechtswetenschap. In de eerste zin die ik uit *De omstreden staat* aanhaalde, komt al naar voren dat hij zijn ambities voor de revitalisering van de staatsrechtswetenschap vooral verwacht van geleerden buiten de juridische vakwetenschap. Zelf heeft hij altijd onderwezen en onderzoek gedaan onder de paraplu van de economische faculteit. Dat betekent al een geheel andere intellectuele ambiance dan de juridische faculteit. Evenzeer had het voor de hand gelegen dat zijn leerstoel zou zijn ondergebracht bij politieke wetenschappen of politicologie. De staatsrechtsconceptie van Couwenberg is altijd een interdisciplinair streven geweest. Hij ziet het constitutioneel ontwikkelingsproces aangestuurd door idealen die door de politieke ideologieën worden gefourneerd. Het analyseren van politieke ideologieën heeft hij altijd als een essentieel onderdeel van de door hem voorgestane staatsrechtswetenschap gezien. Ook in dit opzicht kon hij overigens aansluiting zoeken bij internationaal bekende staatsrechtsgeleerden, zoals de naar de Verenigde Staten uitgeweken Duitser Karl Loewenstein. Een belangrijke factor in het werk van Loewenstein acht Couwenberg zijn aandacht voor de relatie tussen politieke ideologieën en politieke (constitutionele) instituties, met name voor de ideologische achtergrond van constitutionele ontwikkelingen: 'een aspect dat zowel door staats(rechts)theoretici als politicologen onvoldoende wordt onderkend en belicht'.²¹

Ook op dit punt moest Couwenberg in botsing komen met verschillende Nederlandse staatsrechtsgeleerden. Van Vollenhoven heeft zich bijvoorbeeld verzet tegen de neiging om het staatsrecht te ideologiseren. Ook Donner nam stelling tegen de neiging om staatsleer en staatsrecht met elkaar te verwarren. Hij kritiseerde op die grond zelfs het antirevolutionaire staatsrecht van Groen van Prinsterer en A.F. de Savornin Lohman, twee representanten van de traditie waaruit Donner zelf is voortgekomen.

Inspiratiebron in dit opzicht was voor Couwenberg de politicologie. Men onderscheidt daar verschillende toepassingsniveaus van normatieve beginselen. Allereerst het *preconstitutionele* niveau. Daarop vindt de fundering van normatieve beginselen plaats. Hierop volgt een *constitutioneel* niveau. Dan wordt de vormgeving van

fundamentele instituties en de keuze van besluitvormingsregels bepaald. Als derde onderscheidt men het *collectieve* keuzeniveau waar politici binnen de randvoorwaarden van het constitutionele niveau beslissen over beleidskaders en wetgeving ter realisering van de normatieve uitgangspunten van de politieke orde. Als vierde is er het *operationele* niveau. Daar voltrekt zich de concrete toepassing van beleid en wetgeving.²²

Couwenberg wil het verschijnsel staat in den brede bestuderen. Niet alleen de formele rechtsbronnen van het staatsrecht zouden daarbij aan de orde moeten zijn, maar ook de materiële factoren die de inhoud van het constitutionele recht bepalen.

De gelding van het constitutionele recht berust uiteindelijk op een bepaalde rechtsidee. Dat is volgens Couwenberg een collectieve voorstelling van wat als constitutioneel recht behoort te gelden. Een dergelijk idee leeft bij toonaangevende kringen in de samenleving. Tijdens het ancien regime waren dat de Koning en de adel, maar in een constitutionele monarchie zijn dat de Kroon en het parlement. In een moderne democratie zijn het weer andere actoren die hier van doorslaggevende betekenis zijn zoals de volksvertegenwoordigers, maar ook de media-elites.²³

In een dergelijk ruime conceptie van de staatsrechtsbeoefening spelen rechtsidee, rechtsbeginselen en constitutioneel recht in wisselwerking een rol.

(e) Relativering van westerse pretenties

Een vijfde en laatste element van Couwenbergs staatsleer is een zekere relativering ten aanzien van de universele pretenties van de westerse staatsleer.²⁴ Reeds in 1974 constateerde Couwenberg dat de algemene staatsleer van Jellinek in zoverre verouderd was dat deze laatste zich geheel concentreerde op een bepaald staatstype dat min of meer dezelfde ideologische, politieke en economische achtergronden had, namelijk het burgerlijk-liberale staatstype. Kortom: de staatsleer van Jellinek viel min of meer samen met die van de westerse wereld. Dat is in onze tijd echter niet langer houdbaar. We hebben te maken met een tegenstelling van Oost en West, een tegenstelling die in 1917 is opgetreden en die sindsdien het politieke maar ook het constitutionele panorama heeft beheerst. Couwenberg kritiseert de staatsrechtsopvattingen die deze tegenstelling miskennen of bagatelliseren. Hij prijst Ermacora die in zijn

Allgemeine Staatslehre (1970) heeft geprobeerd het staats theoretische denken in een nieuwe en bredere synthese te vatten.

Gezien in dit licht kan men ook de belangstelling van Couwenberg begrijpen voor het Oost West conflict (het tijdschrift *Civis Mundi*, orgaan van de gelijknamige Stichting, heette ook aanvankelijk 'Oost-West') en zijn belangstelling voor cultuurrelativisme en universalisme.²⁵

Opvallend voor de ontwikkeling van de westerse cultuur acht Couwenberg de neiging die cultuur op te vatten als een model voor de rest van de wereld. Vroeger werd dit aangeduid als de 'westerse beschavingsmissie'. Zo wordt het tegenwoordig niet meer genoemd, maar is daarmee het streven werkelijk verdwenen? Is de aspiratie om bijvoorbeeld mensenrechten overal ter wereld te verwerkelijken niet in feite een uiting van de universaliseringstendens van de westerse cultuur?

Natuurlijk ligt hier ook een relatie met de nationalisme-problematiek. Het culturele nationalisme stelt tegenover de eenheid van het menselijk geslacht het cultiveren en accentueren van het lokaal en nationaal eigene. Men legt een grote nadruk op de specifieke identiteit van ieder volk en iedere cultuur. Men ontkent ook een algemene standaard voor geluk. Dat is tenslotte verschillend voor elk volk. De nationalist leren met een beroep op J.G. Herder dat het een onzinnige aanmatiging is om te denken dat alle bewoners van deze aarde moderne Europeanen zouden moeten worden. Waarom zou elk volk niet het recht hebben op het uitdrukken van de eigen volksaard?²⁶

Nadat in het post-ideologische tijdperk allerlei nationalistische en etnische twisten zijn opgelaaid met een culturele achtergrond kunnen we zien dat weer allerlei theorieën naar voren komen waarbij gewezen wordt op de betekenis van culturele verschillen. Een bekende these is bijvoorbeeld die van de Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington over de 'Clash of Civilizations' die de strijd tussen ideologieën zou vervangen.²⁷ In zekere zin lijkt ook Couwenberg hierbij in zijn laatste boek aansluiting te vinden wanneer hij schrijft dat een specifieke uiting van het conflictpotentieel wordt gevormd door de botsing tussen het streven naar steeds grotere staatkundige, economische en culturele eenheid tegenover de strijd voor handhaving van een zo groot mogelijke pluriformiteit in regionaal, etnisch- en religieus-cultureel opzicht.²⁸

3. De functie van de rechtsidee

Hiervoor is reeds gesteld dat het binnen het bestek van dit nawoord onmogelijk is op alle of zelfs maar op een representatieve hoeveelheid van de onderwerpen waarover Couwenberg heeft geschreven commentaar te leveren. Dat zou betekenen dat het zou moeten gaan over het rechts- en staatsbegrip, de taak van de staatsleer, de verhouding staatsleer en politicologie, nationalisme, ontwikkelingshulp, Zuid-Afrika, staatsrechtelijke leerstukken, politieke ideologieën, enzovoorts. Dat is onmogelijk. Ik zal twee punten eruit lichten die mij persoonlijk intrigeren: (a) de functie van de rechtsidee en (b) de waarde van een breed opgezette theorie over het constitutioneel recht.

Ik zal ter nadere uitwerking van punt *a* eerst aansluiten bij wat ik hiervoor als het vijfde element van het werk van Couwenberg heb aangeduid. Een van de punten waarop ik een zekere spanning of ambivalentie in het werk van Couwenberg onderken is ten aanzien van zijn houding tegenover de liberale democratie als samenlevingsmodel. Hoe verhoudt Couwenberg zich nu tegenover dit model? Ik heb de indruk dat hij op dit punt altijd wat heen en weer blijft pendelen tussen beschrijving en normatief commentaar. Nu is dat op zichzelf niet zo'n probleem, tot op zekere hoogte is het misschien ook onvermijdelijk, maar het brengt met zich mee dat mij toch niet goed duidelijk is geworden hoe de schrijver zich een en ander voorstelt.

Laat ik dit punt iets verder uitwerken. We hebben gezien dat Couwenberg van mening is dat de gelding van het constitutionele recht berust op een bepaalde rechtsidee. Dat laatste is een collectieve voorstelling van wat als constitutioneel recht behoort te gelden. Rechtsidee, rechtsbeginselen en constitutioneel recht hangen nauw met elkaar samen. Die rechtsidee heeft verschillende functies. Allereerst fungeert het als *inspiratiebron voor de rechtsontwikkeling*. Als tweede kan het dienst doen als *paradigma van de rechtswetenschap* die de geldende rechtsorde in kaart brengt en interpreteert. Als derde kan een expliciet uitgewerkte rechtsidee in de vorm van rechtsbeginselen als *toetssteen* dienen voor een kritische beoordeling van de constitutionele werkelijkheid: 'Door de ontwikkeling van een bepaalde samenleving te toetsen aan haar normatieve principes en pretenties en, zo nodig, een daarop gebaseerde rechts-

politieke stellingname kan de constitutionele rechtsbeoefening tevens fungeren als kritisch rechtsbewustzijn van die samenleving'.²⁹

Dit onderscheid in de drie functies van de rechtsidee lijkt mij heel verhelderend. Het tweede element had Couwenberg ook sterker in het licht kunnen stellen in zijn discussie met critici van zijn werk. A.M. Donner heeft in een kritiek op het werk van Couwenberg opgemerkt dat diens werk bij juristen niet zo goed overkomt. Voor de juristen zou gelden: 'Zij beginnen ongeduldig in de bank heen en weer te schuiven onder de reeksen polariteiten en het voortdurende enerzijds-anderszijds. Zij kunnen wat zo omzichtig gezegd wordt niet tegenspreken, maar zien en voelen dat de stof toch, bewust of onbewust, geselecteerd wordt in oriëntatie op het emancipatiethema, een thema dat wel telkens wordt gerelativeerd, maar desondanks koppig volgehouden als een onaantastbaar gegeven, over de waarheid waarvan niet gedebatteerd behoeft te worden'.³⁰ Ik denk dat Donner het geschuif van de juristen heel goed aanvoelt, maar ik ben persoonlijk geneigd ze druk te laten schuiven. Donner en andere critici die erop wijzen dat Couwenberg in feite ideologie met staatsrechtswetenschap verwart, zou men kunnen toevoegen dat het wetenschapsfilosofisch niet mogelijk is een ideologievrije interpretatie te geven van het positieve staatsrecht. Het positieve recht krijgt in zowel de rechtswetenschappelijke als ook de rechterlijke interpretatie alleen maar betekenis tegen de achtergrond van de dragende beginselen van het rechtssysteem. Dat is dus niet de claim dat het recht beter of mooier wordt wanneer men het interpreteert in het licht van de beginselen, maar de stelling dat rechtsregels op zich geen betekenis hebben. Men kan niet vaststellen wat het van ons vraagt dan alleen tegen het licht van de beginselen die erin verwerkelijkt zijn. Donner is wetenschapsfilosofisch wat naïef wanneer hij denkt zonder dit element te kunnen volstaan. Hij presenteert zichzelf als de realist die doorgrondt – waar idealisten als Couwenberg geen oog voor hebben – dat het proces van staatsvorming wordt geleid door hele triviale feiten. Zo wijst hij erop dat de oudste ons bekende rijken, zoals Mesopotamië en Egypte, hun macht dankten aan de aanleg en organisatie van bevoeiingen. 'De staat, dat zijn de dijken' houdt hij de idealisten voor.³¹ Maar wat hier als een wereldwijd realisme verkocht wordt, is in feite wetenschapsfilosofische naïviteit.

Donner 'verklaart' de verplaatsing van een schaakstuk van de ene naar de andere positie door te wijzen op de causaal-mechanische factoren die het stuk van plaats A naar plaats B brengen. Een verwijzing naar de bedoelingen van de schaker is echter iets meer verhelderend.³²

De ontwikkelingen in de hedendaagse rechtstheorie sluiten overigens beter aan bij het standpunt van Couwenberg dan dat van Donner. Auteurs als Ronald Dworkin en Lon Fuller en vele door de hermeneutiek geïnspireerde schrijvers³³ leggen sterk de nadruk op de betekenis van een conceptueel kader dat voorafgaat aan elke mogelijkheid tot het ordenen van de verschijnselen. Het is ook een centraal onderdeel van de wetenschapstheorie van Karl Popper.³⁴

Op dit tweede niveau waarop de rechtsidee een functie kan vervullen zie ik dus niet veel problemen voor de staatsleer van Couwenberg. Het ordenen van het positiefrechtelijke materiaal aan de hand van enkele algemene noemers is iets dat meer zou moeten gebeuren in de staatsrechtswetenschap. Overigens lijkt de laatste tijd een kentering te onderkennen in die zin dat ook andere staatsrechtsgeleerden hebben geprobeerd het Nederlandse staatsrecht te beschrijven tegen de achtergrond van de centrale aspiraties van de westerse staatsontwikkeling.³⁵

Het derde niveau waarop de rechtsidee van betekenis is (toetssteen voor de constitutionele werkelijkheid), levert naar mijn smaak wel een probleem op, althans ik kan het standpunt van de schrijver niet goed peilen. Zoals Couwenberg het formuleert kunnen we de liberale democratie toetsen aan de beginselen die daaraan ten grondslag liggen. Dat lijkt mij juist. Maar een interessante vraag lijkt mij dan: is de betekenis van de rechtsidee van de liberale democratie daartoe beperkt? Heeft deze geen universele pretenties? En kunnen die worden waargemaakt? Dat brengt ons op het thema van cultuurrelativisme en universalisme. Persoonlijk neig ik ertoe te stellen dat bepaalde onderdelen van de rechtsidee universeel zijn.³⁶ Laat ik maar onbevangen uitspreken wat ik hiermee bedoel. Wij kunnen ons toch niet voorstellen dat het vrouwenkiesrecht eens weer zal worden afgeschaft; dat vrijheid van godsdienst en levensovertuiging eens weer zullen worden genegeerd; dat het gelijkheidsbeginsel als een illusie zal worden afgeschreven? Let wel: ik realiseer mij natuurlijk zeer goed dat de landen die zijn ingericht volgens deze beginselen kunnen worden overrompeld door een

militaire overmacht en vervolgens gedwongen worden deze principes op te geven. Dat is in Nederland gebeurd toen onder de Duitse bezetting het legaliteitsbeginsel werd afgeschaft en vervangen voor dat van het 'gesundenes Volksempfinden'. Maar ik kan mij niet voorstellen dat eens de *zedelijke overtuiging* zal postvatten dat vrouwenkiesrecht toch eigenlijk maar een historische dwaling is geweest.³⁷ Ik kan mij niet voorstellen dat eens op mondiale schaal blijvend een nieuwe aristocratische cultuur ingang zal vinden, een cultuur zoals bijvoorbeeld Friedrich Nietzsche verdedigd heeft, die de huidige democratische en rechtsstatelijke waarden als achterhaalde illusies terzijde schuift.³⁸ Of is dit allemaal heel naïef?

Maar nu Couwenberg. Couwenberg lijkt mij op dit punt ambivalent. We zien hem herhaaldelijk het westers project verdedigen, maar hij benadrukt toch tevens altijd de relativiteit ervan. Wat wij nú als onrecht bestempelen, zoals discriminatie, gold vroeger op grond van de toenmalige opvattingen als recht, zegt hij in zijn afscheidscollege.³⁹

'Ja, dat klopt', is men geneigd te antwoorden, 'maar wat wil je daarmee zeggen?' Maar dan komt er niets meer. Couwenberg wilde het alleen even vaststellen. Zo heeft hij ook herhaaldelijk vastgesteld dat het apartheidsregime in Zuid-Afrika zich wel degelijk kon beroepen op een bepaalde constitutionele idee. Het is een andere rechtsidee dan wij tegenwoordig aanhangen, maar het is wel degelijk een normatieve conceptie. Kritiek en irritatie alom.

Het lijkt echter te passen in zijn relativering van de rechtsidee van de liberale democratie in het algemeen. Ook op andere plaatsen schrijft hij dat hij de overwinning van de beginselen van de democratische rechtsstaat ziet als een relatieve aangelegenheid. Waarom?

(...) omdat we in de praktijk voortdurend beducht moeten zijn voor krachten en tendenties die de principes van de democratische rechtsstaat reduceren tot een fraaie retorische façade waarachter een heel andere realiteit schuilgaat.⁴⁰

Interessant is echter weer het woordje 'moeten': we *moeten* voortdurend beducht zijn voor krachten en tendenties die de democratische rechtsstaat onderuithalen. Kennelijk spoort Couwenberg ons ondanks al zijn relativisme aan om de democratische rechtsstaat te beschermen tegen ontaarding.

Wanneer men eenmaal is gespist op dit onderwerp, dan blijkt het werk van Couwenberg vol te staan met passages waarin naar mijn smaak een ambivalente houding tegenover het westers project tot uiting komt. In een recent opstel over het westerse project van de moderniteit, schrijft hij:

Hoewel het burgerlijk-liberale concept de afgelopen eeuwen door vele prominente linkse denkers en schrijvers is afgeschreven als aanvaardbaar beschavingsmodel, heeft het tot dusverre alle anti-burgerlijke alternatieven overleefd. In een langdurige praktijk van trial and error waarin tevens een voortdurende confrontatie plaatsvond met concurrerende opvattingen van wat als beschaving behoort te gelden, is dit concept getest op zijn kwaliteit en vitaliteit en heeft het tot nu toe bewezen de meest houdbare expressie te zijn van wat met het project der moderniteit wordt beoogd.⁴¹

Het is opnieuw een passage die op het eerste gezicht een beschrijving geeft, maar die toch aanhinkt tegen een normatieve stellingname. Waar staat Couwenberg nu? Is hij een cultuurrelativist of verdedigt hij de waarden van de westerse rechtsstaat als in beginsel universeel? Voor een antwoord op die vraag is het irrelevant om te verwijzen naar het feit dat bepaalde waarden die wij nu universeel achten dat eens niet waren. Dat is geschiedenis en geschiedenis is niet hetzelfde als ethiek.

4. *De betekenis van een brede constitutionele theorie*

Maar laten we het punt van het cultuurrelativisme verder laten rusten. Belangrijker is tenslotte Couwenbergs bijdrage aan de staatsleer. Is hij erin geslaagd die wetenschap op een nieuw spoor te krijgen? Regelmatig vindt men in zijn werk een zekere teleurstelling verwoord over de geringe belangstelling voor de constitutionele theorie 'in the grand manner'.⁴² Aangestoken door het theoretisch vernieuwingsstreven dat zich manifesteerde in de jaren zestig heeft hij een groot deel van zijn wetenschappelijke activiteit gewijd aan de constitutionele theorie, vermeldt hij in zijn afscheidscollege. Het bleek hem al snel dat hij zich in een 'eenzaam avontuur had gestort,

omdat de belangstelling voor die vernieuwing vrij spoedig taande'.⁴³ Maar, merkt de optimist op, 'op het terrein van de wetenschap dient men geduld te betrachten. Het introduceren van een nieuwe visie stuit uiteraard op weerstanden, omdat het gevestigde denkpatronen ter discussie stelt'.⁴⁴

De bijdrage van Couwenbergs werk aan de Nederlandse staatsrechtswetenschap kan naar mijn idee moeilijk worden overschat. Een cynicus zou kunnen opmerken dat dit ook niet zo moeilijk is want in het land der blinden is eenoog koning: er is tenslotte bijna niemand in Nederland die een theorie heeft ontwikkeld die lijkt op die van Couwenberg. Zijn werk vertoont wat betreft eruditie en brede oriëntatie alleen enige overeenkomst met dat van Herman Dooyeweerd en diens leerlingen H.J. van Eikema Hommes en (in mindere mate) J.R. Stellinga. Net als Dooyeweerd benadert Couwenberg het positieve recht in het kader van een systematische conceptie die aan het empirisch materiaal een eenheid en interpretatie-kader geeft. Ook inhoudelijk kan men Dooyeweerdiaanse motieven bij Couwenberg onderkennen. De spanning tussen macht en vrijheid die Dooyeweerd kenmerkend acht voor de post-renais-sancistische cultuurontwikkeling wordt door Couwenberg in feite toegepast op de ontwikkeling van het positieve recht. Couwenberg spreekt van een 'intrinsieke spanning' tussen enerzijds het humanistisch persoonlijkheidsideaal, gericht op de volledige emancipatie van de mens, en de daarbij behorende principes van de democratische rechtsstaat en anderzijds het moderne positivistische wetenschaps-ideaal, dat in feite tendeert naar een steeds perfecter technocratische beheersing van de wereld ter wille van de maximalisering van menselijke macht en welvaart.⁴⁵

Maar ook Dooyeweerds systematische opvattingen over de rechtsstaat zijn in Nederland nauwelijks aangeslagen. Helaas heeft het 'theoretisch agnosticisme' van Donner de toon gezet.⁴⁶ Dooyeweerd en Couwenberg zijn een onderstroom geweest in staatsrechtelijk Nederland. Die tegenstelling is door Donner overigens ook onderkend. Donner heeft jaren nodig gehad alvorens hij zich ertoe kon zetten een zeer summiere weergave van het werk van Dooyeweerd in het door hem bewerkte handboek van Van der Pot op te nemen. Een uitstekend boek over de rechtsstaat vanuit het perspectief van Dooyeweerd wordt in de Nederlandse staatsrechtelijke literatuur geheel genegeerd.⁴⁷

Maar genoeg over het verleden. Wat is de toekomst van een brede oriëntatie op constitutionele vraagstukken, zoals door Couwenberg beproefd? Enthousiasme voor een bepaalde benadering in de wetenschap is altijd zeer moeilijk op anderen over te brengen wanneer daarvoor niet reeds een zekere ontvankelijkheid bestaat. Wil de benadering van Couwenberg aanslaan dan zou hij eigenlijk op twee fronten moeten 'winnen'. Op tweeërlei manier zou Couwenberg (en al diegenen die in zijn voetspoor willen treden) een discussie moeten voeren met andere rechtsgeleerden.

Allereerst zal men aannemelijk moeten maken dat een integrale en grootse visie op het constitutioneel ontwikkelingsproces mogelijk en vruchtbaar is. Het grootste deel van de Nederlandse juristen acht dit eenvoudigweg – ook wanneer men dat zelden uitspreekt – een zinloze onderneming. Men is dus niet zozeer gekant tegen de constitutionele ontwikkelingstheorie van *Couwenberg*, maar tegen *elke andere* beoefening van de staatsrechtswetenschap dan het nauwgezet commentaar leveren op wetgeving en rechterlijke uitspraken.⁴⁸

Vaak blijft de afkeer van een andere dan de positivistisch-detaillistische benadering echter onuitgesproken en het grootste deel van de juristen zou ook niet in staat zijn op een systematische manier uiting te geven aan het eigen ongenoegen met theorievorming. Zelfs het aanvoeren van bezwaren tegen een systematische benadering van een bepaald onderzoeksgebied vooronderstelt namelijk een vermogen tot het articuleren van het probleem en dat vereist weer een zekere afstand van de eigen visie. De meeste juristen voelen echter een soort instinctieve afkeer van theorievorming. Het is iets waaraan zij niet 'gewend' zijn. Het is als argumenteren met mensen die al tien jaar naar dezelfde vakantiebestemming gaan waar het hun goed bevalt en die elke suggestie voor verandering beantwoorden met de vraag: 'Waarom zouden we? Het bevalt ons toch goed?'

Ik vrees dat het enige wat hier helpt, is een basis in de *opleiding* van de jurist. Dat wil zeggen: de onwelwillende houding van juristen tegenover theorie kan alleen maar veranderen, wanneer studenten in het onderwijs met een bepaalde benadering worden geconfronteerd. Men zou studenten rechtsgeleerdheid (*mutatis mutandis* zou hetzelfde kunnen worden betoogd voor andere wetenschappen) reeds in een vroeg stadium van de studie – liefst direct bij het binnenkomen – moeten confronteren met een wijsgerige visie op de

rechtswetenschap. Aan de meeste universiteiten gebeurt dat gelukkig in het kader van het vak *Encyclopedie van de rechtswetenschap*. De Encyclopedie van de rechtswetenschap onderzoekt de relatie van de rechtswetenschap tot de andere wetenschappen (een typisch interdisciplinaire benadering van de rechtswetenschap dus) en analyseert de meest algemene rechtsfiguren en principes van het recht. Het opnemen van dit vak aan het begin van het curriculum heeft als voordeel dat de jurist *in spe* als het ware reeds voordat de eng-juridische conditionering optreedt, wordt geconfronteerd met de bezwaren die verbonden zijn aan een te beperkte visie op het verschijnsel recht en staat.

Dat is echter het begin. Ook zou in latere fasen van de rechtenstudie voldoende plaats moeten worden ingeruimd voor vakken als rechtsvergelijking, rechtsfilosofie, rechtspsychologie, criminologie, rechtssociologie – kortom de disciplines die verhoeden dat de rechtswetenschap afdaalt tot een ‘cyclopisch’ (eenogig) beroepsonderwijs. Dat vergt echter een ommekeer van de huidige technocratische tendens en een hernieuwde oriëntatie op de *humaniora* als essentieel onderdeel van een academische studie. Pas wanneer dit proces zijn beslag zal krijgen, zal weer meer aandacht komen voor een benadering van de staatsrechtswetenschap zoals door Couwenberg en anderen die in deze traditie staan, wordt gepraktiseerd.

Begrip of belangstelling voor de staatsleer in het algemeen is echter een noodzakelijke voorwaarde voor waardering van het project van Couwenberg, maar nog geen voldoende voorwaarde. Een tweede invalshoek waaronder men het werk van Couwenberg zou kunnen kritiseren, is die waarbij men zich conformeert aan zijn streven tot het ontwikkelen van een integrale visie, maar waarbij men van mening is dat hij een verkeerde uitwerking geeft aan dat streven. Hier zou Couwenberg bijvoorbeeld in discussie moeten treden met diegenen die aan het machtsmotief een indringender rol toebedelen dan in zijn benadering van het constitutioneel ontwikkelingsproces het geval is. In feite was dat de kritiek van A.M. Donner (die daar naar mijn idee zelf geen consistente theorie tegenover heeft gesteld), maar ook die van marxisten (die daartegenover een uitgewerkte marxistische theorie van recht en staat hebben gepresenteerd).

Persoonlijk zie ik daartoe weinig aanleiding, zeker niet wanneer men *Geschiedenis als noodlot* tot voorwerp van beoordeling maakt.

Het machtsmotief komt daarin prominent naar voren. Het is echter niet verbazingwekkend dat in geschriften die in de jaren zestig en zeventig zijn geschreven een zwaarder accent ligt op het emancipatiemotief.

Wanneer we afkeer van staatsleer in het algemeen vergelijken met een kritische houding tegenover de *door Couwenberg gerepresenteerde* staatsleer zou men kunnen zeggen dat vooral het laatste een uitdaging moet vormen voor de auteur. Het is alleen in die tweede vorm van kritiek dat hij werkelijk wordt aangesproken op zijn levenswerk, terwijl de eerste groep critici niet veel meer weet te presenteren dan de eeuwenoude kritiek van de praktijk-mensen op de 'idea of the university'.⁴⁹

Zelf ben ik overigens gewonnen voor zowel het eerste als het tweede: voor staatsleer in het algemeen en die van Couwenberg in het bijzonder. Theorievorming en abstractie lijken mij onontbeerlijk voor staatkundige reflexie aan een universiteit en zijn typering van de constitutionele ontwikkeling als aangestuurd door het motief van macht en het motief van emancipatie maakt op mij een evenwichtige indruk en verschaft het kader om een ontwikkeling te begrijpen die anders tamelijk zinloos lijkt.

Wat zou de toekomst zijn van een dergelijke staatsleer? Uiteindelijk is de schrijver zelf optimist. Zijn afscheidscollege eindigt als volgt: 'Dat het politieke bedrijf de laatste twee eeuwen niet louter meer een politiek machtsspel is hoewel theoretici van het politieke realisme dit nog altijd staande houden, dat morele idealen en daarvan afgeleide constitutionele rechtsbeginselen en -procedures in de staatkunde tot op zekere hoogte een regulerende functie vervullen, is vooral te danken aan de volhardende arbeid van politieke filosofen en van staats- en constitutionele theoretici, die dankzij de groeiende invloed van hun ideeën erin geslaagd zijn het politieke leven in zekere mate uit te tillen boven het naakte machtsmotief en daardoor de voorwaarden hebben geschapen voor een meer humane samenleving en een meer menswaardig bestaan.'⁵⁰

Van William James kunnen we leren dat je ideeën kunt laten gebeuren door erin te geloven. En eigenlijk valt mij dat ook niet eens zo zwaar.

Noten

1. Couwenberg, S.W., *De omstreden staat*, Ontwikkeling en problematiek van de staatstheorie in de 20ste eeuw, Samsom, Alphen aan den Rijn 1974, p. 9.
2. Couwenberg, O.c., p. 48.
3. Couwenberg, O.c., p. 33.
4. Vgl. onder andere: Couwenberg, S.W., red., *Geloof en christendom in de jaren negentig*, Kok Agora, Kampen 1992; *Katholiciteit en vrijzinnigheid*, Kok Agora, Kampen 1990; *Religie en secularisatie*, *Civis Mundi*, 24e jg. (1985)3; *Vrijzinnigheid als religieuze overtuiging en mentaliteit*, *Civis Mundi*, 27e jg. (1988)2; *Christendom en moderne cultuur*, *Civis Mundi*, 26e jg. (1987)1; *Op zoek naar nieuwe spiritualiteit*, *Civis Mundi*, 26e jg. (1987)2; *Integraal denken en reductionisme*, *Civis Mundi*, 23 jg., (1984)4; *Secularisatie en publieke religie*, *Civis Mundi*, 33e jg. (1994)4; *Betekenis van spiritualiteit en spirituele bewegingen in onze tijd*, *Civis Mundi*, 24e jg. (1985)4.
5. Vgl. Couwenberg, S.W., *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme*, Pax 1959 en talloze geschriften daarna evenals themanummers van *Civis Mundi*.
6. Belinfante, A.D., *De burger en zijn staat*, Samsom, Alphen aan den Rijn/Brussel 1972.
7. Couwenberg, *De omstreden staat*, p. 15.
8. De staatsleer is vooral, in het kielzog van Hegel, in Duitsland tot ontwikkeling gekomen. Dat neemt echter niet weg dat tevens enkele Franse auteurs een bijdrage hebben geleverd. Ook de afgelopen jaren lijkt een herleving van de belangstelling voor staatsleer in Frankrijk te kunnen worden geconstateerd. Vgl. Turpin, Dominique, *Droit constitutionnel*, Presses Universitaires de France, Parijs 1994 (1992).
9. Couwenberg, *De omstreden staat*, p. 17.
10. Vgl. Couwenberg, S.W., *Westers staatsrecht als emancipatieproces*, Ontwikkeling van de constitutionele emancipatiefunctie in de democratische rechtsstaat, Samsom, Alphen aan den Rijn 1977.
11. Couwenberg, *De omstreden staat*, p. 21.
12. Vgl. Couwenberg, S.W., *Herlevend nationalisme*, Confrontatie met een oude uitdaging, Uitgeverij H. Nelissen, Bilthoven 1967 en Couwenberg, S.W., *Nationaliteit & nationalisme*, Sdu Uitgeverij, Den Haag 1994.
13. Couwenberg, *De omstreden staat*, p. 23.
14. Vgl. Müller, Ingo, *Hitler's Justice*, The Courts and the Third Reich, translated by Deborah Lucas Schneider (oorspronkelijke titel: *Furchtbare Juristen: Die unbewältigte Vergangenheit unserer Justiz*, 1987), Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1991.
15. Couwenberg, S.W., *Een nieuwe kijk op staatsrecht en staatsrechtbeoefening*, Kok/Agora, Kampen 1992, p. 1.
16. Vgl. onder andere: *Civis Mundi*, 29e jg. (1990)2, themanummer over Intellectuelen en de politiek met bijdragen van Aarsbergen, Bolkestein, Cliteur, Van der List en Winkeler.

17. Couwenberg, *Een nieuwe kijk*, p. 18 en Couwenberg, S.W., *Gezag en vrijheid*, Inleiding in de constitutionele rechts- en ontwikkelingstheorie, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1991, pp. 41-54.
18. Vgl. hierover vooral: Couwenberg, S.W., *Modern constitutioneel recht en emancipatie van de mens*, deel 4, Dialectiek van macht en emancipatie, Van Gorcum, Assen 1984.
19. Couwenberg, *De omstreden staat*, p. 25.
20. Men kan ook zeggen: hij sluit zich aan bij de 'echte Fukuyama' die meent dat de mens aan het einde van de geschiedenis wel weer een reden zal vinden om het proces te starten, al was het maar de verveling. De 'echte' staat hier tegenover de 'karikaturale Fukuyama' die een creatuur is van verkeerde beeldvorming en aan wie wordt toegeschreven dat we tegenwoordig in een harmonieuze 'End of History' zouden leven met de democratische rechtsstaat als het laatste stadium van de politieke ontwikkeling. Vgl. hierover ook de inleiding tot Couwenbergs *Geschiedenis als noodlot*.
21. Couwenberg, *De omstreden staat*, p. 30.
22. Couwenberg, *Een nieuwe kijk*, p. 6.
23. Couwenberg, *O.c.*, p. 9.
24. Vgl. ook par. 8.3.2 van *Geschiedenis als noodlot*.
25. Vgl. bijvoorbeeld het themanummer over universaliteit van mensenrechten van *Civis Mundi*, 32e jg. (1993)/2 met bijdragen van Alkema, Baehr, Couwenberg, Cliteur, Scheltens en Zoethout evenals het jaarboek van *Civis Mundi* 1994: Couwenberg, S.W., red., *Westerse cultuur: model voor de hele wereld?*, Kok Agora, Kampen 1994.
26. Vgl. Couwenberg, S.W., 'Het westerse project der moderniteit en zijn universele pretenties', in: *Westerse cultuur: model voor de hele wereld?*, p. 12.
27. Huntington, Samuel, 'The Clash of Civilizations?', in: *Foreign Affairs*, Summer 1993, pp. 22-49.
28. Vgl. de inleiding tot *Geschiedenis als noodlot*.
29. Couwenberg, *Een nieuwe kijk*, p. 9/10.
30. Donner, A.M., 'Modern constitutioneel recht en emancipatie van de mens - Een reactie', in: *Civis Mundi*, 24e jg. (1985)/1, pp. 1-5, p. 2. Vgl. voor een reactie van Couwenberg: Couwenberg, S.W., 'Verschillende visies op staatsrecht en staatsrechtbeoefening', in: *Civis Mundi*, 24e jg., (1985)/1, pp. 5-13.
31. Vgl. ook de laatste door Donner bewerkte editie van het *Handboek van het Nederlandse staatsrecht* van Van der Pot, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1983, pp. 135 e.v. en Donner, A.M., 'Over staatsbeschouwing', in: *Christen Democratische Verkenningen*, (1984)/4, pp. 167-178, ook in: Donner, A.M., *Tussen het echte en het gemaakte*, Uit de geschriften van Prof. mr. A.M. Donner, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1986, pp. 281-293.
32. Vgl. Riddal, J.G., *Jurisprudence*, Butterworths, London etc. 1991, p. 93 e.v.
33. Vgl. Warnke, Georgia, *Justice and Interpretation*, Polity Press, Cambridge 1992; Leyh, Gregory, ed., *Legal Hermeneutics*, History, Theory, and Practice, University of California Press, Berkeley 1992.

34. Vgl. tevens de inleiding van Stefan Collini tot: Snow, C.P. *The two cultures*, Cambridge University Press, Cambridge 1993 (1959), p. 1.
35. Vgl. Burkens, M.C., Kummeling, H.R.M.M., Vermeulen, B.P., *Beginnelsen van de democratische rechtsstaat*, Inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht, derde druk, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle 1994. In het voorwoord tot de eerste druk wordt gesteld dat het staatsbestel een 'waardengeladen' organisatie is. Het berust op grondslagen die wij gemeen hebben met andere westerse staten. Verder wordt gesteld dat deze grondslagen van bijzondere waarde zijn en dienen te worden beschermd tegen aantasting en erosie. Ook kunnen deze waarden dienen als toetsingsgrondslag. Weliswaar krijgen in de verdere uitwerking van het boek deze grondslagen nog niet zoveel aandacht als in het werk van Couwenberg, maar deze benadering is toch een stap in de goede richting.
36. Vgl. hierover: Outka, Gene, and Reeder, John P., jr., eds., *Prospects for a Common Morality*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1993; Searle, John R., 'Rationality and Realism, What is at stake?', in: *Daedalus*, Journal of the American Academy of Arts and Sciences, Fall 1993, Vol. 122, nr. 4, pp. 55-83.
37. Vgl. Cliteur, P.B., 'Cultuurrelativisme versus universalisme', in: S.W. Couwenberg, red., *Westerse cultuur: model voor de hele wereld?*, Kok Agora, Kampen 1994, pp. 56-73; idem, 'Relativisme en mensenrechten', in: *Beleid & Maatschappij*, 1994-4, juli/augustus, jg. 21, pp. 143-154.
38. Vgl. over het standpunt van Nietzsche: Nielsen, Kai, 'Scepticism and Human Rights', in: *The Monist*, 52 (1968), pp. 573-594.
39. Couwenberg, *Een nieuwe kijk*, p. 12.
40. Couwenberg, *O.c.*, p. 33.
41. Couwenberg, 'Het westers project der moderniteit en zijn universele pretenties', p. 14.
42. Die sinds het werk van Rawls in de politieke theorie weer meer aanhang heeft gevonden. Vgl. daarover: Skinner, Quentin, *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge etc. 1990 (1985).
43. Couwenberg, *Een nieuwe kijk*, p. 4.
44. Couwenberg, *Een nieuwe kijk*, p. 4.
45. Couwenberg, *De omstreden staat*, p. 99. Vgl. verder: Cliteur, P.B., 'Modern constitutioneel recht en emancipatie van de mens', in: *Acta Politica*, april 1985, pp. 229-240; idem, 'Een inleiding tot de filosofie en rechtstheorie van Herman Dooyeweerd', in: *Radix*, Uitgave van het gereformeerd wetenschappelijk genootschap, 9e jaargang, no. 4, oktober 1983, pp. 198-213; idem, 'De anti-these opnieuw bezien', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 11, 1994, pp. 464-475.
46. Het is verleidelijk het theoretisch agnosticisme van Donner terug te voeren op zijn calvinisme (de menselijke wil en rede is vertroebeld door de zondeval; met grootse systematische bespiegelingen kan het dus nooit iets worden) en de voortvarendheid waarmee Couwenberg zijn systeem optrekt in verband te

brengen met zijn katholieke achtergrond (de rede kan op het natuurlijk terrein nog wel wat tot stand brengen). Maar dat verklaart de systemen van Donners calvinistische medestanders Van Eikema Hommes en Dooyeweerd niet.

47. Mekkes, J.P.A., *Proeve eener critische beschouwing van de ontwikkeling der humanistische rechtsstaatstheorieën*, Libertas drukkerijen, Utrecht/Rotterdam 1940.
48. Vgl. hierover ook: Cliteur, P.B., 'Rechtswetenschap', in: P.B. Cliteur, H.D. Papma en R.T.P. Wiche, red., *Overtuigend bewijs*, Over het wetenschappelijke van de niet-exacte wetenschappen, Boom, Meppel Amsterdam 1994, pp. 108-159.
49. Vgl. Pelikan, Jaroslav, *The Idea of the University*, Yale University Press, New Haven and London 1992.
50. Couwenberg, *Een nieuwe kijk*, p. 55.